

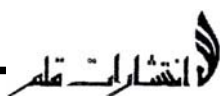
سیری در زندگی، آثار و افکار مهندس مهدی بازرگان

در تکاپوی آزادی

جلد اول
قسمت نخست

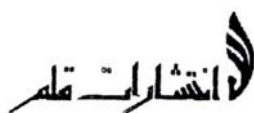
تألیف
حسن یوسفی اشکوری

بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان

تقدیم به :

مرد دین و علم و سیاست،
یار دیرین مهندس بازرگان،
دکتر یدالله سبحانی

در تکاپوی آزادی (جلد اول)

حسن یوسفی اشکوری

ویراستار: امیر رضایی

حروف چینی: بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان

چاپ اول: ۱۳۷۶

چاپ: پژمان، تیراژ: ۵۰۰۰ نسخه

حق چاپ محفوظ است

تهران: تقاطع بهار و سمیه، ساختمان ایرج، طبقه همکف، شماره ۶

تلفن: ۸۸۸۲۹۳۶۴ کدپستی ۱۵۷۱۸

شابک: ۹-۰۲۸-۳۱۶-۹۶۴ (جلد اول) (Vol.1) ISBN: 964-316-028-9

شابک: ۷-۰۳۲-۳۱۶-۹۶۴ (دوره‌ی دو جلدی) (2Vol-Set) ISBN: 964-316-032-7

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست مطالب

مقدمه : مهندس بازرگان، نمادی از تاریخ معاصر ایران.....	۱۳
بخش اول - تولد، خانواده و تحصیل در ایران (۱۲۸۶ تا ۱۳۰۷ ش).....	۲۷
بخش دوم - تحصیل در فرانسه (۱۳۰۷ تا ۱۳۱۳ ش).....	۴۷
بخش سوم - بازگشت، فعالیت و خدمت (۱۳۱۳ تا ۱۳۳۲ ش).....	۷۵
بخش چهارم - فعالیت سیاسی، فرهنگی (۱۳۳۲ تا ۱۳۴۲ ش).....	۱۹۳
بخش پنجم - زندان و فعالیت فکری، فرهنگی (۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ ش).....	۳۶۱
نمایه.....	۴۲۹

فهرست تفصیلی مطالب

مقدمه مؤلف ۱۳

بخش اول - تولد، خانواده و تحصیل در ایران (۱۲۸۶ تا ۱۳۰۷ ش)

فصل اول - تولد و خانواده ۲۹

تولد ۲۹

خانواده ۲۹

فصل دوم - تحصیل در ایران ۳۷

فصل سوم - اوضاع اجتماعی و سیاسی روزگار و تحصیل در ایران (۱۲۸۶ تا ۱۳۰۷ ش) ۴۱

بخش دوم - تحصیل در فرانسه (۱۳۰۷ تا ۱۳۱۳ ش)

فصل اول - عزیمت به فرانسه و تحصیل در آن کشور (۱۳۰۷ تا ۱۳۱۳ ش) ۴۹

عزیمت ۴۹

سخنان رضاشاه با دانشجویان اعزامی ۵۲

اقامت در پاریس و شهر نانت ۵۳

اقامت و تحصیل در پاریس ۵۷

کارآموزی در کارخانجات فرانسه ۵۸

تحصیل در مدرسه نساجی ۵۹

مسافرت به ایران در دوران تحصیل ۵۹

۸	در تکاپوی آزادی
۶۲	فعالیت‌های فکری و اجتماعی در فرانسه
۶۵	بازگشت به ایران
۶۶	فصل دوم - ارمغان فرنگ

بخش سوم- بازگشت و فعالیت و خدمت (۱۳۱۳ تا ۱۳۳۲ ش)

۷۷	فصل اول- مهمترین حوادث زندگی مهندس بازرگان در این دوران (۱۳۱۳ تا ۱۳۳۲ ش).....
۷۷	بازگشت و نخستین مشاهدات
۷۹	خدمت نظام و وظیفه
۸۰	تدریس در دانشکده فنی
۸۱	تأسیس شرکت «اما»
۸۳	ازدواج
۸۳	فعالیت در امور ساختمانی بانک ملی
۸۴	حادثه شهریور ۱۳۲۰ و روایت بازرگان از آن
۹۰	همکاری با کانون اسلام
۹۲	همکاری با انجمن اسلامی دانشجویان
۹۳	تأسیس کانون مهندسين ایران
۹۸	سخنرانی در حزب ایران
۱۰۰	ریاست دانشکده فنی
۱۰۲	تدریس در مراکز فرهنگی دیگر
۱۰۴	معاونت وزارت فرهنگ
۱۰۴	ریاست هیأت مدیره شرکت نفت ایران
۱۱۸	قیمتی تر از نفت
۱۲۹	استعفاء از شرکت نفت و بازگشت به دانشگاه
۱۳۰	مدیریت لوله‌کشی آب تهران
۱۳۳	فصل دوم - اوضاع عمومی کشور در این دوران (۱۳۱۳ تا ۱۳۳۲ ش).....
۱۴۷	فصل سوم - نقش فکری، علمی و دینی بازرگان در این دوران (۱۳۱۳ تا ۱۳۳۲ ش).....
۱۴۷	الف - اصلاح فکر اجتماعی

فهرست تفصیلی مطالب	۹
ب - رشد علم و تحقیق و اصلاح صنعت و فن	۱۴۹
ج - اصلاح فکر دینی	۱۵۶
مسأله علم و دین	۱۵۸
کانون اسلام	۱۶۵
انجمن اسلامی دانشجویان	۱۶۷
مبارزه فکری با حزب توده	۱۷۱
جریان‌های اسلامی این دوران	۱۷۹
۱- مسلمانان سنتی غیر سیاسی	۱۷۹
۲- مسلمانان سنتی سیاسی	۱۸۱
۱-۲- آیت‌الله کاشانی و دیگر علمای مدافع نهضت ملی	۱۸۲
۲-۲- نواب صفوی و فداییان اسلام	۱۸۳
۳-۲- حاج سراج انصاری و اتحادیه مسلمین	۱۸۴
۳- مسلمانان نوگرای سیاسی	۱۸۶
۴- مسلمانان نوگرای غیر سیاسی	۱۸۷

بخش چهارم - فعالیت سیاسی، فرهنگی (۱۳۳۲ تا ۱۳۴۲)

فصل اول - مهمترین حوادث زندگی مهندس بازرگان در این دوران (۱۳۳۲ تا ۱۳۴۲ش)	۱۹۵
کناره‌گیری از مدیریت سازمان آب تهران	۲۰۳
بازگشت به دانشگاه	۲۰۸
انتخابات دوره هجدهم مجلس شورا و سنا و نقش بازرگان	۲۰۹
جایگاه مهندس بازرگان در تشکیلات نهضت مقاومت	۲۱۴
اعتراض به قرارداد نفت و اخراج از دانشگاه	۲۱۵
تأسیس شرکت «یاد» و بازگشت به دانشگاه	۲۲۴
اولین زندان	۲۲۵
دستاورد زندان	۲۲۷
تأسیس «متاع»	۲۲۸
۱- انجمن اسلامی مهندسين	۲۳۳

۱۰	در تکاپوی آزادی
۲۳۶	۲- انجمن اسلامی پزشکان
۲۳۸	۳- شرکت سهامی انتشار
۲۴۰	۴- انجمن اسلامی بانوان
۲۴۱	۵- انجمن اسلامی معلمان
۲۴۲	۶- مؤسسه اسلامی نارمک
۲۴۴	دستگیری و بازداشت
۲۴۶	جبهه ملی دوم
۲۵۴	تشکیل نهضت آزادی ایران
۲۶۵	ادامه مبارزه و دستگیری در سال ۱۳۴۱
۲۷۵	محاكمه رهبران نهضت آزادی
۲۸۵	مدافعات مهندس بازرگان
۳۰۱	فصل دوم- اوضاع عمومی این دوره (۱۳۳۲ تا ۱۳۴۲ ش)
۳۰۶	بازتاب‌ها در برابر کودتا و اوضاع دهه‌ی سی
۳۰۷	۱- جریان‌های مذهبی
۳۱۸	۲- جریان‌های ملی غیرمذهبی
۳۲۵	فصل سوم- نقش مهندس بازرگان در این دوران (۱۳۳۲ تا ۱۳۴۲ ش)
۳۲۵	الف- فعالیت‌ها و نقش سیاسی
۳۳۴	ب- نقش فکری، فرهنگی
۳۵۶	ضمیمه: اصول دهگانه جمعیت «متاع»

بخش پنجم- زندان و فعالیت فکری، فرهنگی (۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ ش)

۳۶۳	فصل اول- مهم‌ترین رویدادهای زندگی بازرگان در این دوران (۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ ش)
۳۶۴	زندان : ۱۳۴۱ تا ۱۳۴۶
۳۶۴	خاطرات زندان
۳۷۱	تبعید به زندان برازجان
۳۷۳	پس از آزادی از زندان (۱۳۴۶ تا ۱۳۵۶)
۳۷۴	فصل دوم- اوضاع عمومی ایران در سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶

۱۱	فهرست تفصیلی مطالب
۳۸۱	ظهور جنبش‌های مسلحانه
۳۸۴	۱- احزاب ملل اسلامی
۳۸۴	۲- جنبش انقلابی مردم ایران (جاما)
۳۸۵	۳- هیأت‌های مؤتلفه اسلامی
۳۸۶	۴- سازمان مجاهدین خلق ایران
۳۹۰	فصل سوم: نقش مهندس بازرگان در این دوران (۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶)
۳۹۰	مهندس بازرگان و جنبش مسلحانه
۴۰۵	فعالیت‌های فکری و فرهنگی
۴۲۲	نگاهی به فعالیت‌های دینی دیگر

مقدمه

مهندس بازرگان نمادی از تاریخ معاصر ایران

اهمیت تاریخ و تاریخ معاصر

تاریخ آینه تمام نمای حادثه‌ها، تحول‌ها، حقیقت‌ها، واقعیت‌ها، حق‌ها، باطل‌ها، زشتی‌ها، زیبایی‌ها، پیروزی‌ها، شکست‌ها و در مجموع بازتاب امین تمامی کردار و رفتار انسان تاریخی است. چراکه تاریخ انسان، تعیین مجموعه توانایی‌ها، رفتارها و، در یک کلام، قدرت‌ها و ضعف‌های اوست.

از آنجا که انسان مساوی است با افکار و اعمالش، و اندیشه‌ها و کردارهای او نیز عین تاریخ است، پس فقط «انسان تاریخی» است که وجود دارد. انسان بدون تاریخ نیست و تاریخ نیز بدون انسان پدید نمی‌آید. از این رو شناخت تاریخ، شناخت خود انسان است. آدمیزاد در آینه تاریخ خود را می‌جوید، قدرت‌ها و ضعف‌های خود را می‌بیند و سرانجام در روند تحولات شتابناک تاریخ خود را باز می‌یابد. البته این در صورتی است که اولاً تاریخ را به عنوان تعیین خارجی انسان و انسانیت قبول کنیم، و ثانیاً تاریخ را بکاویم و بشناسیم، و ثالثاً با معیارهای درست به نقد و تحلیل عمیق تاریخ اهتمام ورزیم، و رابعاً از آنچه بر ما گذشته است عبرت گیریم و تنبّه حاصل کنیم.

با توجه به این نگرش به تاریخ است که تاریخ اهمیتی فوق‌العاده پیدا می‌کند و این پدیده از صورت مجموعه حوادثی که در گذشته اتفاق افتاده و از اکنون جداست خارج می‌شود و سرانجام یکی از منابع مهم معرفت آدمی به شمار می‌آید. در گذشته، تاریخ از این اهمیت و نقش برخوردار نبود و در واقع باید گفت این اهمیت تاریخی و نقش تعیین کننده تاریخ در ایجاد معرفت و آگاهی انسان کشف و آشکار نشده بود. اما خوشبختانه در دویست سال اخیر، توجه به حقیقت و ماهیت تاریخ افزون‌تر شد و مقولاتی چون «علم تاریخ» و «فلسفه تاریخ» در ذهن و زبان متفکران بشر پدید آمد، که امروز این

مفاهیم به عنوان رشته‌های مهم علمی و معرفتی در دانشگاهها و مراکز مهم تحقیقاتی جهان مورد تحقیق و تدقیق و تدریس‌اند.

اما در میان منابع کهن بشری (در این جا مسأله وحیانی بودن لحاظ نیست)، مهمترین منبع و کتاب که به تاریخ به مثابه آینه واقع‌نمای تعیین تاریخی انسان نگاه کرده و از آدمی توقع معرفت، آگاهی، بیداری و عبرت‌آموزی دارد، «قرآن» کریم است. از نظر کمی و کیفی، پس از توجه به خداوند و توحید (که محور اساسی و بنیادین ایمان و معرفت دینی است)، بیشترین توجه «قرآن» به انسان و دو پدیده‌ی نشأت گرفته از او، یعنی جامعه و تاریخ است. انسان، جامعه و تاریخ سه ضلع یک منشورند و لذا هیچ یک بدون دیگری وجود خارجی نخواهند داشت. اما دریغ که مسلمانان و مؤمنان چندان توجهی به بعد معرفتی قرآن نکردند و در بهترین حالت، از آیات و توجهات قرآن نسبت به تاریخ و دگرسیهای آن، عبرت‌آموزی اخلاقی شخصی مراد کردند. در میان متفکران معاصر، نخستین کسی که به این مهم توجه جدی کرد، علامه دکتر محمد اقبال لاهوری (۱۸۷۷ تا ۱۹۳۸ م) است. وی برای اولین بار در تاریخ اسلام، تاریخ را در کنار «طبیعت» و «تجربه درونی»، به عنوان یکی از منابع مهم معرفت بشر مطرح و پیشنهاد کرد و اسلام در عصر جدید، از این منبع لایزال سود فراوان جست. با اینکه از زمان طرح اقبال حدود هفتاد سال می‌گذرد اما پس از او گام قابل توجهی در این زمینه برداشته نشده است. فقط در این میان گام‌های مهم دکتر علی شریعتی (۱۳۱۲ تا ۱۳۵۶ ش) در استفاده از تاریخ را می‌توان یک استثناء دانست.

آنچه گفته شد اشارتی کلی به اهمیت و نقش معرفتی و آگاهی‌بخشی تاریخ به معنای عام و کلی آن بود که هیچ انسانی و هیچ جامعه و ملتی (با هر مرام و مذهب و ملیتی)، از آن بی‌نیاز نیست. اما تاریخ هر جامعه و ملت و کشوری برای افراد آن جامعه از اهمیت بیشتری برخوردار است و اعضای وابسته به آن جامعه و تاریخ، می‌توانند بهره‌های معرفتی بیشتری از تاریخ خود ببرند. مثلاً مردم مصر از تاریخ و فرهنگ دیرین و تاریخی خود استفاده بیشتری می‌کنند تا مثلاً از ایران یا انگلستان و فرانسه و... این مدعا برای تمام اقوام و ملل صادق است.

هر چند تاریخ بشر، به لحاظ عمومی یا ملی و طولی یا عرضی، چنان به هم پیوسته است که هر جزء و برش آن از اهمیتی خاص و گاه انحصاری برخوردار است و از این رو نمی‌توان هیچ بخشی را حذف کرد، و حتی نمی‌توان هیچ مقطعی را بی‌اهمیت دانست،

اما بی‌گمان برخی از مراحل و مقاطع تاریخی از اهمیت و برجستگی معرفتی بیشتری برخوردارند، و این می‌تواند در تحقیقات تاریخی هر محقق (بسته به هدفی که در پژوهش دنبال می‌کند) مورد توجه و انتخاب قرار گیرد. اما از جهاتی «تاریخ معاصر» برای تمامی جوامع و کشورها از اهمیت افزونتری برخوردار است. چرا که تحولات تاریخی و اثر گذار در سیصدسال اخیر چندان شتابناک است که فهم درست و تحلیل همه جانبه آن در شمار اولویت‌های نخستین است. در هیچ یک از مقاطع تاریخی گذشته، روند دگرگونی‌ها (به ویژه در سطح جهانی و بین‌المللی) چنین سریع و عمیق و دگرگون کننده نبوده است. اکنون با ورود آدمی به عصر ارتباطات ماهواره‌ای و انباشت میلیونها داده علمی نوین در ثانیه و عصر انفجار اطلاعات، که این ویژگی مرزهای سیاسی و جغرافیایی را درمی‌نوردد، مفهوم زمانی دوران معاصر نیز هر روز تنگتر می‌شود و لذا اکنون باید به جای قرن از دهه سخن گفت و تحولات هر دهه را تاریخ معاصر شمرد. به هر حال امروز تاریخ معاصر، مورد توجه بسیاری از پژوهشگران دنیا و کشورها است. از جمله در ایران پس از انقلاب اسلامی، توجه به «تاریخ معاصر» بیشتر شده و پژوهشهای تاریخی در ارتباط با تحولات معاصر ایران حجم عظیمی را به خود اختصاص داده است، و این توجه، در جای خود از احساس نیاز عمیق جامعه و نسل امروز به آگاهی از تاریخ معاصر حکایت می‌کند.

در این که تاریخ معاصر ایران از کی آغاز می‌شود و دقیقاً چه مقطعی را شامل می‌شود، اتفاق نظر وجود ندارد. ولی غالباً از اوایل عصر قاجار (به‌طور خاص از زمان فتحعلی شاه) را، که ایران وارد مناسبات جهانی شد و از تحولات تمدن جدید اثر پذیرفت، دوران معاصر می‌دانند. به همین دلیل است که در کتابها و نشریات تخصصی تاریخ معاصر، اسناد و مقالات و مطالبی درج می‌شوند که این دوران دویست‌ساله اخیر تاریخ ایران را دربرمی‌گیرد.

مهندس بازرگان به مثابه نمادی از تاریخ معاصر ایران

در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان موضوعات تاریخی را دو دسته دانست:

۱- حوادث و رویدادها،

۲- شخصیت‌های اثرگذار و حادثه‌آفرین.

هریک از این دو موضوع، همراه خود مفاهیم و مقولات نظری را پدید می‌آورند که گاه در بستر تاریخ و تحولات تاریخی مورد بحث و تحقیق و تحلیل قرار می‌گیرند و

می‌توان از آنها با عنوان «تاریخ اندیشه» یا «اندیشه‌های تاریخی» یاد کرد. این موضوع سوم، در واقع از دو موضوع اول و دوم جدا نیست و لذا یا در ذیل رویدادهای فکری و فرهنگی و علمی و نظری به صورت مجرد پژوهش می‌شوند و یا در ذیل عناوین شخصیت‌های متفکر و صاحب نظر و مبتکر در هر حوزه معرفتی مورد تحقیق واقع می‌گردند. به هر حال شخصیتها، حادثه‌ها و اندیشه‌ها سه مقوله مهم بررسیهای تاریخی‌اند که در هر پژوهش و تحلیل تاریخی به صورت اجتناب‌ناپذیری کم و بیش حضور دارند. از این رو هر کدام از این سه مقوله را برای موضوع تحقیق برگزینیم، ناچار به دوتای دیگر نیز خواهیم پرداخت. بی‌گمان مهندس بازرگان نمادی از تاریخ معاصر ایران است. چرا که او ۸۷ سال زیست و این دوران نیز از حساسترین دوران اخیر تاریخ کشور ما بوده است. یعنی دوران مشروطیت تا انقلاب بزرگ اسلامی ایران و به‌ویژه پانزده سال مهم دوران پس از انقلاب. درست است که تاریخ معاصر ایران از اوایل عصر قاجار است، اما مهم‌ترین حوادث ایران در سده چهاردهم هجری قمری روی داده است. مشروطیت در ۱۳۴۲ ق / ۱۲۸۵ ش به ثمر رسید. در این دوران با جنبش مشروطه‌خواهی و پیروزی نسبی آن، ایران وارد مرحله نوینی در تاریخ خود شد. پس از آن پیامدهای مشروطیت به صورت‌های گوناگون و حتی در اشکال متناقض در بستر تحولات فکری، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی آشکار می‌گردد. فروپاشی نظم کهن و عدم جانشینی نظامی نوین، به قدرت رسیدن (یا رساندن) رضاخان سردار سپه و تأسیس سلسله پهلوی، استبداد سیاه بیست ساله، وقوع جنگ دوم جهانی و سقوط دیکتاتوری، پیدایش فضای باز سیاسی پس از خروج رضاشاه از ایران در سال ۱۳۲۰ و استمرار آن در طول بیش از یک دهه، پیدایش نهضت ملی و تشکیل دولت ملی دکتر محمد مصدق (۱۲۶۱ تا ۱۳۴۵ ش)، کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ بر ضد دولت ملی، ایجاد فضای نیمه باز سیاسی در اواخر دهه سی و اوایل دهه چهل، پانزده خرداد ۱۳۴۲ و خفقان کامل و استمرار آن در طول پانزده سال، ظهور جنبش‌های مسلحانه در این دوران پانزده ساله و سرانجام وقوع انقلاب اسلامی در سالهای ۱۳۵۶ تا ۱۳۵۷ و پیروزی آن در ۲۲ بهمن‌ماه ۱۳۵۷ و تشکیل جمهوری اسلامی و به قدرت رسیدن روحانیان و حذف تدریجی نیروهای سیاسی و بعد جنگ هشت ساله، سرفصل‌های مهم تاریخ ایران در این حدود نود سال اخیر است.

مهندس بازرگان درست در سال پیکار مجاهدان مشروطه با محمد علی‌شاه (سال ۱۲۸۶ ش) در تهران زاده شده است. با توجه به موقعیت پدر و خانواده، از همان

آغاز کودکی در متن تحولات قرار می‌گیرد و با رویدادهای مهم فکری، سیاسی، اجتماعی و حتی اقتصادی کشور آشنا می‌شود. شاهد آگاه خلع قدرت از سلسله قاجار و انتقال آن به سلسله پهلوی است. همزمان با آغاز اصلاحات نوع پهلوی اول و دگرگونی‌های داخلی، به خارج سفر می‌کند و هفت سال را در فرانسه می‌گذراند و با تجربیاتی نو و تخصصی عالی به وطن باز می‌گردد. در اواخر عصر پهلوی، فعالیت اجتماعی، علمی، فکری، و دینی خود را آغاز می‌کند. در تحولات فکری و اجتماعی دوران فضای باز سیاسی دهه بیست حضور فعال و پر تکاپو دارد و نقش خود را به عنوان یک استاد برجسته دانشگاه (به ویژه مدتی نیز در مقام ریاست دانشکده فنی و معاونت وزارت فرهنگ)، و یا یک سخنور و نویسنده توانای علمی و مذهبی ایفا می‌کند. پس از کودتای ۲۸ مرداد وارد «گود سیاست» می‌شود و به‌مثابه یک نویسنده و متفکر دینی و نیز به‌عنوان یک سیاستمدار مبارز ملی ایفای نقش می‌نماید. در دوران فضای نیمه باز سیاسی سال‌های ۱۳۳۹ تا ۱۳۴۱ در برترین جایگاه سیاسی و فکری قرار می‌گیرد و با مشارکت جدی در جبهه ملی دوم و سپس با تشکیل نهضت آزادی ایران، سهم مهمی در مبارزات برای استیفای حقوق ملت محروم ایران برعهده می‌گیرد. پس از آن با دستگیری بازرگان و دیگر رهبران نهضت آزادی در زمستان ۱۳۴۱، اختناق پهلوی دوم آغاز می‌شود و با سرکوب حادثه ۱۵ خرداد در سال بعد، کامل می‌گردد. بازرگان به ده سال زندان محکوم می‌شود ولی در سال ۱۳۴۶ از زندان آزاد شده و به فعالیت عمدتاً فکری خود ادامه می‌دهد. در عین حال در این دوران رکن رکین مبارزه ملی - مذهبی ایران به شمار می‌آید. با آغاز نشانه‌های فترت در رژیم شاه، بازرگان با فعالیت در سطح رهبری «کمیته ایرانی دفاع از حقوق بشر» (در بهار سال ۱۳۵۶)، بار دیگر وارد مبارزات مستقیم و علنی با رژیم شاه می‌شود و استمرار در این مبارزه، بازرگان را در سطح چند رهبر برجسته و مهم انقلاب می‌نشانند و سرانجام همین موقعیت ویژه و انحصاری، او را معتمد رهبر روحانی و بلامنازع انقلاب و ملت ایران قرار می‌دهد و حکم نخست‌وزیری نخستین دولت انقلاب و جمهوری اسلامی را از دست رهبر انقلاب، امام خمینی (۱۲۸۱ تا ۱۳۶۸ ش) دریافت می‌کند. ۹ ماه در بحرانی‌ترین دوره تاریخ معاصر، دولت موقت جمهوری اسلامی را اداره می‌کند. پس از آن با آراء سنگین مردم تهران نماینده مجلس می‌شود و در سطح محدودتری به فعالیت سیاسی خود ادامه می‌دهد که تا سال ۱۳۷۳

ادامه پیدا می‌کند. در این دوران نیز حتی لحظه‌ای از گفتن و نوشتن و تکاپوی اجتماعی و سیاسی و مردمی باز نمی‌ایستد.

چنان که ملاحظه می‌شود، در طول حدود شصت سال، بازرگان در تمامی عرصه‌های فکری و علمی و اجتماعی و سیاسی، کم و بیش حضوری فعال و چشمگیر داشت و در هر کجا که برای خود وظیفه و تعهدی احساس می‌کرد، بی چشمداشت مزد و منت و بی‌اعتناء به اقبال و یا ادبار دیگران (به ویژه ارباب قدرت) حاضر بود، و در بالاترین حد ظرفیت و توان به تعهدات خود عمل می‌کرد. در دانشگاه، در مساجد و مراکز علمی و دینی، در عرصه مطبوعات و قلم، در عرصه سیاست و مبارزه و انقلاب و در خدمت‌گزاری به مردم عنصری برجسته و شاخص و پیشگام بود. از خطر کردن پروا نداشت. رد پای فکری و سیاسی او را در اکثر تحولات دینی - اجتماعی - سیاسی دوران پرتلاطم اخیر می‌توان دید. از این نظر مهندس بازرگان شخصیتی کم نظیر است. یعنی کمتر متفکری را می‌بینید که در عرصه سیاست و اجتماع و مبارزه و انقلاب، این همه توفیق و اثر داشته باشد، و یا به عکس، کمتر سیاستمداری را ملاحظه می‌کنید که این همه آثار فکری و علمی به جای نهاده باشد و دو نسل معاصر را تحت تأثیر جاذبه‌های فکری و سیاسی و به ویژه اخلاقی و انسانی خود قرار داده باشد.

با توجه به واقعیات یاد شده است که می‌گوییم مهندس بازرگان نمادی از تاریخ معاصر ایران است. چرا که شخصیت جامع و زندگی طولانی پر بار او در عرصه‌های مختلف است که او را مظهر نمادین تاریخ معاصر ایران ساخته است. گفتیم که به یک معنا حادثه، شخصیت و اندیشه سه عنصر تاریخ‌اند و بازرگان در هر سه ضلع این منشور جایگاه و منزلتی رفیع و بلند و مؤثر دارد. به دلیل حضور طولانی در عرصه‌های مختلف علم و فکر و سیاست، حادثه در زندگی او کم نیست، و در واقع، وی در تمامی سرفصل‌های مهم تاریخ شصت‌سال اخیر ایران حضوری پررنگ و در سطوح عالی داشته است. به دلیل اندیشمندی و تفکر و نظریه‌پردازی، یکی از چند متفکر برجسته دینی است که بر نسل جوان و تحصیل‌کرده و دانشگاهی اثر فراوان نهاد و آنان را به سوی دیانت اجتماعی و بدون خرافه و مبارزات سیاسی و انقلابی به قصد حصول آزادی و تأمین استقلال، هدایت کرده و در نهایت اثری ماندگار بر جامعه ایران بر جای نهاده است.

آنچه از بازرگان و نقش او گفتیم، البته گزافه و از سر غلو نیست. محتوای این تحقیق و مطالب این کتاب، مدعای ما را به خوبی اثبات و مدلل خواهد کرد. در این تحقیق، زندگی پرحادثه و پرماجرایی فکری و سیاسی و اجتماعی بازرگان مورد مطالعه قرار گرفته و سپس در نه بخش به نگارش درآمده است. ضابطه ما در این طبقه‌بندی، سرفصل‌های مهم در زندگی او بوده است. سرفصل‌هایی که بازرگان را به لحاظ فکری و سیاسی وارد دورانی تازه و نقش و رسالت و اثرگذاری نوینی می‌کرده است. در این بخش‌ها، ابتدا حوادث مهم زندگی و سپس بررسی اوضاع عمومی هر دوره و سرانجام نقش فکری و فرهنگی و نیز نقش سیاسی و اجتماعی وی انعکاس یافته است.

هدف اساسی و اصلی این تحقیق و تألیف، یکی معرفی بی‌طرفانه و مبتنی بر روشهای علمی و تحقیقی یکی از برجسته‌ترین و ماندگارترین و اثرگذارترین شخصیت‌های دینی و سیاسی ایران معاصر (به ویژه برای نسل جوان) است، و دیگر در اختیار نهادن منبعی معرفتی برای آگاهی و بیداری و خودآگاهی تاریخی ایرانیان و به طور خاص جوانان (و به طور اخص نسل پس از انقلاب) است. نسل امروز باید بداند که پیشینه تاریخی و ملی او چیست، چه تحولاتی در گذشته نه چندان دور در این مرز و بوم روی داده است، چه کسانی در این دگرگونیهای مثبت یا منفی نقش داشته‌اند، سهم هر شخصیت و یا گروه و جمعیت دینی یا سیاسی و انقلابی در این تحولات چه اندازه بوده و بالاخره این نسل باید بتواند از «گذشته چراغ راه آینده» را بسازد. اگر جز این باشد، تاریخ و شرح بزرگان اندیشه و سیاست و اجتماع، ارزشی نخواهد داشت. اما در صورتی آدمی می‌تواند از تاریخ به عنوان منبع معرفت و عبرت بهره گیرد که از آن شناخت درست و واقع‌بینانه و همه‌جانبه و به دور از اغراض و تحریفهای آمرانه یا جاهلانه داشته باشد.

توضیحات لازم در مورد این کتاب

۱- پژوهشگران می‌دانند که منابع یک تحقیق (کمی یا کیفی) چه قدر مهم است و تا چه اندازه می‌تواند در جهت‌گیری‌ها و استنتاج‌های نویسنده مؤثر باشد. نیز هم اینان می‌دانند که تهیه منابع برای حوادث و یا شخصیت‌های تاریخ معاصر چه اندازه مشکل است. چرا که هنوز تاریخی مدون و کامل و جامع (اگر بتوان داشت) برای تاریخ معاصر در دست نداریم. آنچه در اختیار است عبارت است از برخی آثار تاریخی یا شبه تاریخی، برخی اسناد و مدارک، شماری خاطرات و آثار علمی، فکری و اجتماعی (مکتوب و غیرمکتوب).

می‌دانیم و می‌دانید که بسیاری از آثار به اصطلاح تاریخی یا خاطرات و اسناد و مدارک، با چه انگیزه‌هایی پدید آمده و نویسندگان و پدیدآوردگان آنها چه اندازه از انصاف و وجدان علمی بهره داشته‌اند. البته از آنجا که برخی نویسندگان مقالات و خاطرات تاریخی، خود غالباً در متن یا در حاشیه تحولات و پاره‌ای حوادث حضور داشته و کم و بیش دارای انگیزه‌های شخصی در دیدگاه‌ها و تحلیل‌ها بوده و هستند، طبیعی است که آثار آنان نیز گاه غرض‌آلود باشد و یا در بهترین حالت، شخصی و یک‌جانبه و حاوی نیمی از واقعیات و رویدادها باشد. از طرف دیگر، حوادث و شخصیت‌های معاصر (به‌ویژه مربوط به نیم قرن اخیر)، دوستان و دشمنانی دارند که غالباً حاضرند و ناظر، و لذا طبیعی می‌نماید که دوستان مدح بگویند و مرادشان را (ولو با تحریف) بالا بکشند و دیگران را یا به کلی نادیده بگیرند و تحقیر و تحریف کنند و دشمنان هم دشمنی کنند و نعل وارونه بزنند، و گاه چنان حق و باطل را به هم بیامیزند که حقیقت امر را بر همگان (حتی آگاهان و بی‌غرضان) مشتبه سازند. وانگهی اسناد بسیاری از حوادث و وقایع، هنوز مکتوم و منتشر نشده مانده‌اند و بدین ترتیب بسیاری از اسرار همچنان در پرده قرار دارند.

در چنین شرایطی تحقیق تاریخی بی‌طرفانه و کامل در مورد حوادث و شخصیت‌های مهم و اثرگذار معاصر، کاری است بس مشکل و شاید هم محال. و البته پژوهش و تحلیل جامع در زندگی شخصیتی پرحادثه و پرمناقشه چون مهندس بازرگان، کاری است مشکل‌تر و فرساینده‌تر. چرا که وی از یک طرف یک اندیشمند بزرگ است که دارای افکار و آرای مختلفی در طول شصت سال می‌باشد و از طرف دیگر او یک سیاستمدار و مبارز است که در صحنه‌های مختلف حضوری فعال و مؤثر داشته است. هم آرای دینی و اجتماعی‌اش مدافعان و منتقدان بسیار داشته و دارد و هم زندگی سیاسی و مشی او در سیاست و اداره کشور موافقان و مخالفانی فراوان دارد، که هر کدام نیز بر مدعیات خود اصرار می‌ورزند.

هر چند هنوز بسیاری از اسناد این دوران و از جمله اسناد مربوط به بازرگان منتشر نشده و حتی خارج از دست پژوهشگران است، و این، البته کار تحقیق را مشکل‌تر می‌کند. با این همه نمی‌توانستیم در انتظار تدوین تاریخ معاصر بنشینیم و یا منتظر انتشار اسناد کامل تاریخ زندگی بازرگان باشیم. ما کوشیده‌ایم تا با استناد بی‌طرفانه و همه‌جانبه به منابع موجود، زندگی بازرگان را در قالب یک پژوهش تاریخی تدوین و بازسازی کنیم. منابع ما نیز در چهار طبقه جای دارند:

- اول - نوشته‌ها و گفته‌های خود مهندس بازرگان،
- دوم - اسناد به جای مانده از او و یا در ارتباط با او (از جمله برگه‌هایی در پرونده بازرگان، موجود در سازمان اسناد ملی ایران)،
- سوم - خاطرات و گفته‌های برخی دوستان و یاران و خانواده،
- و چهارم - اظهار نظرهای مخالفان و موافقان او.
- با این مقدمات، صادقانه می‌گویم که این تحقیق قطعاً کامل نیست و حتی ممکن است به دلیل بی‌اطلاعی نویسنده یا ضعف منابع و یا وجود لغزشهای راه یافته در منابع مورد استفاده، از اشتباهات مصون نمانده باشد.
- ۲- با توجه به اهمیت مهندس بازرگان در تاریخ معاصر ایران، این تحقیق متن کامل و جامعی برای بیان تمامی زوایای شخصیت و زندگی و آثار و اندیشه‌های وی نیست، و لذا اگر بتواند پایه و مقدمه‌ای مفید برای تحقیقات بعدی باشد، نویسنده خشنود خواهد بود و کار خود را موفق ارزیابی می‌کند.
- ۳- هر چند بی‌طرفی محض در تحقیقات تاریخی به‌ویژه در ارتباط با شخصیت‌های فکری، دینی و سیاسی معاصر، شاید محال باشد، چرا که به هر حال گرایشها و پیوندهای فکری و عاطفی محقق در تحلیلها و داوریهای وی اثر می‌گذارد، اما تا آنجا که آگاهانه و ممکن بوده است، تلاش وافر کرده‌ام که هم در استفاده از منابع، بی‌طرف عمل کرده باشم و هم در روایت حادثه‌ها صادق و بی‌نظر باشم و هم تحلیل‌هایم همه‌جانبه و مستند به اسناد و داده‌های روایی و تاریخی باشد.
- کوشش من به‌تمامه این بوده است که در نقل رویدادها روایتگر صادق و منصفی باشم و در تحلیلها و جمع‌بندیها در هر مورد مستند سخن بگویم، و مطلقاً از افراط و تفریط و حب و بغض تهی باشم. حتی سعی کرده‌ام که در این کتاب به عنوان مؤلف کمترین حضور را داشته باشم. به همین دلیل است که لحن کلام تا حدودی خشک و عاری از کلمات و تعبیرات عاطفی و احساسی است. نه مدح و ثنایی گفته‌ام، نه اهانتی روا داشته‌ام و نه نسبت به کسی یا جریانی بی‌حرمتی کرده‌ام. فکر می‌کنم که تا حدود زیادی توانسته‌ام حوادث را صادقانه روایت کنم و سیمای بازرگان را جامع و بی‌طرفانه، چنان که بوده است، معرفی نمایم. قضاوت با خوانندگان است. اگر بیان واقعیتها، تجلیل و مدح نیکویی و نیکی بازرگان است، امری است طبیعی و قطعاً به‌معنای خروج نویسنده از دایره عدل و انصاف و بی‌طرفی نیست.

۴- بیان و تفسیر و تحلیل زندگی بازرگان می‌توانست کوتاهتر از این باشد (و شاید هم از جهاتی مطلوبتر بود)، اما ترجیح دادم زندگی، شخصیت، آثار و افکار وی را در بستر تحولات مهم اجتماعی، سیاسی و دینی و فرهنگی ایران معاصر بررسی کنم تا جایگاه و نقش واقعی آن بزرگوار روشن‌تر و ملموس‌تر و قابل فهم‌تر باشد. چرا که شخصیت‌هایی که در عرصه‌های مختلف اجتماعی حضوری مستمر، طولانی و اثرگذار دارند، جدای از تحولات، چندان قابل تحلیل و توضیح نیستند. در عین حال کوشیده‌ام که اولاً حوادث و رویدادهای مهم تاریخی به قدر ضرورت بازگو شوند و ثانیاً حوادثی که ارتباط مستقیم و غیرمستقیم با زندگی و نقش بازرگان داشته‌اند، مورد اشاره یا بحث و گفت‌وگو قرار بگیرند. از این‌رو محوریت قهرمان کتاب و موضوع تحقیق کاملاً حفظ شده و حوادث دیگر (هر چند مهم و در جای خود محور)، در حد ضرورت و نیاز، حول این محور بیان و تحلیل شده است.

در واقع به بیان دیگر زندگی طولانی مهندس بازرگان به مثابه یک فیلم مستند و زنده طراحی و تحلیل شده است، نه یک عکس یا اسلاید. منتها در حول قهرمان فیلم، به حوادث، شخصیتها و یا احزاب و گروههای فکری، فرهنگی و سیاسی بسیاری اشارت رفته است که هر یک به مقتضای حال و به تناسب بیان گوشه‌ای از زندگی پرفراز و نشیب بازرگان مورد استفاده واقع شده‌اند. از این‌رو گذار سریع از حوادث مهم (مانند انقلاب) به معنای بی‌اهمیت یا کم‌اهمیت دانستن آنها نبوده و نیست.

به بیان دیگر بیان کمی حوادث و تحولات، به میزان دوری یا نزدیکی آنها به زندگی شخصی یا سیاسی، اجتماعی بازرگان صورت گرفته است. فی‌المثل از ماجرای خلع ید، که بخشی از تاریخ نهضت ملی است، بیشتر سخن رفته است تا خود تاریخ نهضت ملی و یا موضوعات مربوط به نهضت مقاومت ملی، جبهه ملی دوم و به ویژه نهضت آزادی ایران، به دلیل این که ارتباط بیشتری با زندگی بازرگان داشته‌اند، با توضیحات بیشتری انعکاس یافته‌اند. نیز انقلاب و حوادث مربوط به آن، حجم زیادی از این تحقیق را به خود اختصاص داده است.

با این همه از آنجا که در این کتاب به حوادث مهم و تحولات فکری، دینی، سیاسی و اجتماعی معاصر ایران اشارت رفته است، می‌توان گفت که خوانندگان با مطالعه این کتاب (حدود هزار صفحه‌ای) با خلاصه‌ای از تاریخ صد سال اخیر ایران نیز آشنا می‌شوند و از دهها شخصیت، حزب، سازمان، نشریه، مراکز فرهنگی و رویدادهای مهم

فکری و اجتماعی آگاه می‌گردند. به‌ویژه تمامی این حوادث و تحولات را در یک منظومه فکری - تاریخی و تحلیلی مطالعه می‌کنند و بازمی‌یابند. شاید در این منظومه، تا حدودی جایگاه و وزن واقعی افراد و جریان‌های اجتماعی، سیاسی و دینی در تاریخ معاصر ایران بهتر نمایان شود. بدین ترتیب می‌توان این کتاب را یک کتاب تاریخی مستقل هم تلقی کرد.

۵- از ویژگی‌های این تحقیق، این است که تا آنجا که ممکن بوده است، حوادث تاریخی را از زبان و بیان مهندس بازرگان بازگو کرده‌ام، حتی رویدادها و مسائلی را که ارتباطی با بازرگان نداشته‌اند. مثلاً اوضاع عمومی و حوادث قابل توجه اواخر عصر قاجار و دوران رضاشاه و ماجرای شهریور ۱۳۲۰ و تحولات دهه‌ی بیست تا شصت (از جمله نهضت ملی، خلع‌ید، نهضت مقاومت، جبهه ملی دوم، نهضت آزادی، دادگاه، زندان، جنبش‌های مسلحانه، نهضت روحانیان، جریان‌های فکری و دینی، رویدادهای دوران انقلاب، مسائل دولت موقت، ماجراهای پس از انقلاب و ...)، عمدتاً از زبان بازرگان روایت شده‌اند.

دلیل این امر آن است که خواستم در کنار روایت تاریخی زندگی بازرگان، تاریخ را هم از زبان و قلم و دیدگاه بازرگان روایت کنم. از این رو خوانندگان، بخشی از تاریخ معاصر را از منظر بازرگان نیز مطالعه می‌کنند. و این، خود فایده‌ی دیگری است که می‌تواند برای خوانندگان جالب باشد. به‌ویژه که همگان (حتی مخالفان منصف و آگاه با شخصیت مهندس بازرگان)، او را آدمی صادق و راست گفتار می‌دانند و جملگی بر این عقیده‌اند که او هرگز نه دروغ می‌گفت و نه از دایره انصاف و اعتدال خارج می‌شد. در عین حال این سخن بدان معنا نیست که روایات بازرگان از حوادث و رویدادها و یا تحلیل‌های او، لزوماً درست و جامع و کامل بوده است. طبیعی است که هر روایتگری بخشی از واقعیت‌ها و رویدادها را دیده یا شنیده باشد و همانها را نیز روایت کرده باشد. نیز امکان دارد که باگذشت زمان برخی از حوادث و مسائل از یاد رفته یا با امور دیگر آمیخته شده باشد. به همین دلیل کوشش کرده‌ام که اولاً در حد اطلاع، روایات دیگر را هم برای تکمیل اطلاعات بیاورم و ثانیاً اقوال معارض را نیز ذکر کنم و ثالثاً در مواردی که اشتباهات تاریخی محرز بود، تذکر و اصلاحیه داده شد.

به‌هر حال هیچ روایت تاریخی نمی‌تواند کامل و بی‌نقص باشد. اما امیدوارم خاطرات و روایات تاریخی بازرگان، هم به روشن شدن برخی از زوایای تاریخ معاصر و

بعضی از حوادث انقلاب و ماجراهای مربوط به آن یاری رساند و هم پرتویی بر زندگی و افکار خود او بیفکند که این دو، مطلوب ما در این تحقیق بوده است.

۶- بخش قابل توجهی از مطالب و رویدادها، برای نخستین بار در این کتاب آمده است. این مطالب، عمدتاً از خاطرات دوستان و نزدیکان مهندس بازرگان برگرفته شده است. توضیحات شفاهی این دوستان، که خود کم و بیش در متن حوادث مرتبط با زندگی بازرگان بوده‌اند، بسیار مغتنم بوده و قطعاً بر اهمیت و ارجح این تحقیق افزوده است. البته از نوشته‌ها و نامه‌های منتشر نشده مهندس نیز در این نوشتار استفاده شده است. در ارتباط با این مطالب منتشر نشده، این کتاب می‌تواند مأخذ و منبع قابل اعتمادی برای پژوهشگران باشد.

۷- این تحقیق با یاری و همکاری «بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان» و برخی دوستان ارجمند دیگر سامان یافته است، و اگر این یاری‌ها نبود، قطعاً کاستی بیشتری در این کتاب پدید می‌آمد. دوستانی با مصاحبه و بیان خاطرات و دانسته‌های خود به یاری آمدند، یارانی با مطالعه و تذکر کاستی‌ها و ارایه یادداشت‌های تکمیلی به کامل‌تر کردن مطالب کمک کردند و کسانی نیز با در اختیار قرار دادن برخی اسناد و منابع یاریمان کردند. از تمامی این یاران (به ویژه آقایان مهندس عبدالعلی بازرگان، دکتر ابراهیم یزدی، دکتر کاظم یزدی، محمد ترکمان، مهندس عزت‌الله سحابی، مهندس محمد توسلی و حسین شاه‌حسینی که بیشترین کمک را کردند)، سپاسگزاری می‌کنم. در عین حال مسئولیت تمامی مطالب برعهده نویسنده است و یاری دوستان به معنای آن نیست که تمامی مطالب کتاب مورد تأیید آنان و یا «بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان» است.

۸- این طرح تحقیقاتی با عنوان «سیری در زندگی، آثار و افکار مهندس مهدی بازرگان»، تدوین یافته و به نگارش درآمده است. جلد اول، زندگینامه آن زنده یاد است که به دلیل طولانی بودن در دو قسمت به چاپ می‌رسد. زندگینامه در نه بخش نگارش یافته است که هشت بخش آن تاریخ زندگی است و بخش نهم آن سیمای بازرگان است که به توصیف شخصیت، منش، خصایل و خصوصیات شخصیتی و اخلاقی او پرداخته شده است. در قسمت اول جلد نخست، پنج بخش از زندگی آمده است که از تولد تا پایان سال ۱۳۵۶ را شامل می‌شود. در قسمت دوم، زندگی وی از تجدید فعالیت پرشور سیاسی در آغاز سال ۱۳۵۶ تا روز درگذشت در آخر دیماه ۱۳۷۳ را در بر می‌گیرد.

در مجلدات بعدی، که احتمالاً دو جلد خواهد بود، یکسره به بیان افکار و تحلیل آثار خواهیم پرداخت که به‌هنگام چاپ و عرضه آن قسمت، درباره آن سخن خواهیم گفت. ۹- در ارتباط با نامگذاری زندگینامه، باید یادآوری کنم با توجه به وجه غالب شخصیت، آثار و افکار بازرگان، که تلاش و کوشش مداوم و پی‌گیر برای آزادی بوده است، عنوان «در تکاپوی آزادی» انتخاب شده است. وگرنه مهندس بازرگان در طول زندگی پرثمرش، در عرصه‌های مختلف تلاش کرده و در هر زمینه نیز نقش آفرین بوده است: در عرصه اندیشه دینی، در زمینه اصلاحات اجتماعی، در حیطه صنعت و علوم خاص تخصصی خود، در سیاست و مبارزه ملی ضد استبدادی و درحوزه صدارت و اجرا و مدیریت کشور.

انتخاب عنوانی جامع که تمامی ابعاد فکر و شخصیت و تلاشهای متنوع مهندس بازرگان را شامل شود، هر چند مطلوب بود، اما ممکن نشد، و لذا برجسته‌ترین نقش اجتماعی او را، که همان مبارزه برای آزادی بوده است، زینت بخش جلد کتاب کردیم. در عین حال آزادی‌خواهی را در نظر و عمل مراد کرده‌ایم که در این صورت احیاگری دینی و نواندیشی‌های اسلامی و اصلاحگری‌های اجتماعی و خط مشی او را در سیاست و صدارت دربرمی‌گیرد. به‌اعتراف دوست و دشمن، بازرگان انسانی دیندار، صادق، آزاده و آزادی‌خواهی بود که در طول عمر فکری و سیاسی‌اش، با شجاعت و استواری قابل تحسین، آزادگی و آزادی‌خواهی را در نظر و عمل پی‌گرفت و هر چه گفت و کرد، صبغه و جهت‌گیری آزادگی و آزادی‌خواهی داشت. آگاهی‌بخشی او نیز به جهت آزادگی و آزادی فردی و اجتماعی بود. ستیز بی‌امان او با استبداد و استعمار نیز برای آزادی ملت و تأمین استقلال ملت و دولت از بند اسارت‌های فرعون‌ی و شرک‌آلود داخلی و خارجی بود. بنابراین «در تکاپوی آزادی»، نامی مناسب برای زندگینامه اوست.

حسن یوسفی اشکوری

شهریور ۱۳۷۶ - تهران